

Vienas iš svarbiausių vienpartinės komunistinės sistemos bruožų buvo bet kokio savarankiško pilietinio aktyvumo slopinimas. Vidurio Rytų Europos valstybėms vaduojantis iš komunistinės sprespaudos pilietinė visuomenė vaidino svarbų vaidmenį, tačiau šiuo metu pilietinės visuomenės silpnumas yra viena iš skiriamųjų Vidurio Rytų Europos valstybių ypatybių lyginant su Vakarų Europos šalimis. Toks pilietinės visuomenės silpnumas siejamas su Vidurio Rytų Europos valstybių komunistine praeitimi.

Pilietinės visuomenės sąvoka laikoma viena iš svarbiausių kalbant apie demokratijos funkcionavimą¹. Kita vertus, pilietinės visuomenės sąvoka artima bendruomeniškumo idėjoms. Pasak Mariaus Povilo Šaulausko, ši sąvoka yra suėmusi tūkstantmetės Vakarų filosofinės ir intelektualinės istorijos vingius². Šiuo metu ji sulaukia daug dėmesio ir kuo įvairiausių interpretacijų. Michaelas W. Foley ir Bobas Edwardsas teigia, jog „ji

¹ Diamond L. (1999) *Developing democracy: Toward Consolidation*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, p. 218–261; Grugel J. (2002) *Democratization: A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan, p. 96; Whitehead L. (2002) *Democratization: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press, p. 65–90; Linz J. J., Stepan A. (1996a) Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, vol. 7, no. 2, p. 14–33; Linz J. J. and Stepan A. (1996b) *Problems of Democratic Transition and Consolidation— Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press; Gellner E. (1994) *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York: Allen Lane/Penguin; Putnam R. D. (2001 [1994]) *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai; Keane J. (1988) Despotism and Democracy: The Origins and Development of the Distinction Between Civil Society and the State 1750–1850. *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London, New York Verso, p. 35–71; Cohen J. L., Arato A. (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.

² Šaulauskas M. P. (1999) Metodologiniai pilietinės visuomenės profiliai: pilietinė dorybė ir pilietinis visuomeniškumas. *Problemos*, nr. 55, p. 83–91. M. P. Šaulauskas pateikia svarbų pastebėjimą, kad derėtų skirti daugiausia filosofijos istorikų „techninį“ pilietinės visuomenės sąvokos vartosenos įvairumą nuo paprastesnės, „instrumentinės“ termino prasmės. Pirmuoju atveju kalbama apie specifinį filosofinio diskurso terminą, turintį skirtingą prasminių krūvių atsižvelgiant į kontekstą, antruoju – terminas reiškia kuopinę nuorodą į tiesiogiai nepriklausomą nuo valstybės ar valdžios institucijų formalių ir neformalių visuomenės institutų visumą. Šio darbo tyrime terminas vartojamas antrąja prasme.

reiškia viena vieniems, kita kitiems, ir dar trečia tretiems“³, o Adamas Seligmanas kalba apie daugiaprasmią ir painią šios sąvokos vartojimą⁴.

Pilietinės visuomenės sąvoka Vakarų socialiniuose moksluose buvo iš naujo atrasta visų pirma stebint kitaminčių judėjimą komunistinio bloko šalyse praėjusio amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Pilietinė visuomenė čia buvo siejama su autentiška piliečių valia, kuri priešinosi komunistinės valstybės struktūrų spaudimui. Čekų emigrantas Jacquesas Rupnikas padėtį Lenkijoje prieš Solidarumo įkūrimą 1980 m. apibūdino kaip pilietinės visuomenės atgimimą⁵. Adamas Michnikas ir jo bendražygiai Lenkijos disidentai vartojo šią sąvoką svarstydami trečiojo kelio galimybę demokratizuoti šalį, nes kiti du keliai – komunistinės sistemos reforma iš viršaus ir sukilimas iš apačios – buvo mažai tikėtini⁶.

Pilietinės visuomenės reikšmė bėgant laikui buvo aptariama įvairiais aspektais, dažniausiai ją siejant su demokratijos raida. Vidurio Rytų Europoje pilietine visuomene komunizmo laikais buvo laikomas režimui priešiškų kitaminčių organizavimasis, praėjusio amžiaus devintojo ir dešimtojo dešimtmečių sandūroje – aktyvūs sąjūdžiai, kuriems pavyko atsikratyti režimo, pokomunistiniu laikotarpiu – demokratinėi valstybei būdingas visuomenės struktūravimasis. Michaelas W. Foley ir Bobas Edwardsas pažymi, kad Lotynų Amerikoje pilietinė visuomenė dažnai buvo matoma ne tik kaip jėga, kovojanti su represiniais režimais, bet ir kaip visuomenė, galinti pakeisti politines partijas⁷.

Jeanas L. Cohenas ir Andrew Arato pilietinę visuomenę atskiria ir nuo politinės bendruomenės – politinių partijų, politinių organizacijų, politinių institucijų, tokių kaip parlamentas, – ir nuo ekonominės bendruomenės, kurią sudaro gamybos ir paskirstymo organizacijos, bendrovės, kooperatyvai ir pan.⁸ Juanas J. Linzas ir Alfredas Stepanas šiuolaikinę konsoliduotą demokratiją vaizduoja susidedančią iš penkių susijusių arenų: pilietinės visuomenės, politinės visuomenės, įstatymo valdžios, valstybės biurokratijos ir ekonominės visuomenės⁹. Pilietinę visuomenę jie apibrėžia kaip valstybės santvarkos areną, kur savarankiškai besiorganizuojančios ir iš dalies nepriklausomos grupės, sąjūdžiai ir individai stengiasi formuluoti vertybes, kurti organizacijas bei bendrijas ir reikšti savo interesus¹⁰. Nepaisant nuomonių ir požiūrių skirtumo, esama bendro sutarimo, kad pilietinė visuomenė yra viešoji erdvė arba arena, kurioje žmonės diskutuoja ir buriasi į bendrijas tam, kad darytų poveikį valstybei¹¹. Pilietinė

³ Foley W. M., Edwards B. (1998a) Beyond Tocqueville: Civil society and social capital in comparative perspective. *The American Behavioral Scientist*, vol. 42, issue 1, p. 5–20.

⁴ Seligman A. B. (2004 [1992]) *Pilietinės visuomenės idėja*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 9.

⁵ Pelczynski Z. A. (1988) Solidarity and ‘The Birth of Civil Society’ in Poland 1976–81. *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Kean]. London, New York: Verso, p. 361.

⁶ Foley W. M., Edwards B. (1998b) Civil society and social capital beyond Putnam. *The American Behavioral Scientist*, vol. 42, issue 1, p. 124–40.

⁷ Foley W. M., Edwards B. (1998b).

⁸ Cohen J. L., Arato A. (1992), p. ix.

⁹ Linz J. J. and Stepan A. (1996a, 1996b).

¹⁰ Linz J. J. and Stepan A. (1996b), p. 17.

¹¹ Grugel J. (2002), p. 93.

visuomenę sudaro atskiri aktyvūs individai, nevyriausybinių organizacijos (NVO), sąjūdžiai.

Nėra vieningo sutarimo, kokias šalis turėtų apibūdinti terminas Vidurio Rytų Europa (šios šalys dar vadinamos Rytų Vidurio Europa, Vidurio Europa, *Mitteuropa*). Kartais prie Vidurio Rytų Europos priskiriamos tik Čekija, Lenkija, Slovakija ir Vengrija, o kartais visos pokomunistinės Europos valstybės, įskaitant buvusias Sovietų Sąjungos valstybes – ne Baltijos šalis. Integracijos į ES kontekste sąvoka Vidurio Rytų Europa dažnai pažymi 10 valstybių, tapusių ES narėmis: Bulgariją, Čekiją, Estiją, Latviją, Lenkiją, Lietuvą, Rumuniją, Slovakiją, Slovėniją, Vengriją, taip pabrėžiant ne tik jų geografinį bei istorinį artumą, bet ir bendrą integracijos į ES patirtį¹². Šias valstybes priimant į ES buvo pripažinta, kad jos atitinka narystei ES keliamus reikalavimus. Taigi tokia susiformavusi Vidurio Rytų Europos valstybių grupė yra nauja pastarųjų metų realybė. Būtent šios valstybės turimos omenyje kalbant apie Vidurio Rytų Europą šiame darbe. Aštuonios iš šių valstybių ES narėmis tapo 2004 m. gegužės 1 d., o Bulgarija ir Rumunija – 2007 m. sausio 1 d.

Apibendrintai galima sakyti, kad Vidurio Rytų Europa – tai regionas tarp Rusijos ir Vokietijos, čia paminėtoms didžiosioms šalims nuo seno varžantis dėl dominavimo šioje Europos dalyje, o žvelgiant plačiau – tai kraštai tarp civilizacinių Rytų ir Vakarų, tarp demokratijos ir laisvės, autoritarizmo ir priespaudos¹³. Politiniu, ekonominiu, socialiniu, kultūriniu požiūriu Vidurio Rytų Europos valstybėms istorijai būdingi tam tikri ir Rytų, ir Vakarų bruožai, formuojantys savotišką hibridinį modelį.

Savo garsiojoje 1984 m. parašytoje esė „Vidurio Europos tragedija“ Milanas Kundera teigė, kad istoriškai, kultūriškai ir dvasiškai Vidurio Europa priklauso Vakarams, o ne Rytams – tūkstančius metų šios teritorijos buvo Europos, kurią formavo Romos

¹² 10 pokomunistinių valstybių – tuometinių kandidačių stoti į ES grupę vadinti „VRE – Vidurio Rytų valstybėmis“ įprasta ES dokumentuose ir leidiniuose, pavyzdžiui, Commission (2006) *The Commission adopted the 1999 Phare access programme for the 10 accession candidate countries of Central and Eastern Europe in the framework of the Phare programme*. Prieiga per internetą: <<http://ec.europa.eu>>; [žiūrėta 2007-11-01]; Commission (1999) *Enlargement and Civil Society: 1999 Conference Proceeding*. Proceedings of the European Commission – sponsored Caritas Conference Brussels; PHARE (2003c) *ACCESS – parama Vidurio ir Rytų Europos nevyriausybiniams organizacijoms*. Prieiga per internetą: <http://www.durys.org/zinynas/apie_phare2.htm> [žiūrėta 2008-01-10]. Ta pati vartoseną įsitvirtino ir ES intergracijai skirtoje literatūroje – žr., pavyzdžiui, Kaldor M., Vejvoda I. (eds.) (1999) *Democratisation in Central and Eastern Europe*. London/New York: Pinter; Maniokas K. (2003) *Europos Sąjungos plėtra ir europeizacija. Vidurio ir Rytų Europos valstybių įsijungimas į Europos Sąjungą*. Vilnius: Eugrimas; Weßels B. (2003) „Die Entwicklung der Zivilgesellschaft in Mittel- und Osteuropa: intermediäre Akteure, Vertrauen und Partizipation“, D. Gosewinkel, D. Rucht, W. van den Daele, J. Kocka (Hg.) *Zivilgesellschaft – national und transnational*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung; Henderson K. (1999) *Back To Europe: Central And Eastern Europe And The European Union*. London, New York: Routledge; Malová D., Houghton T. (2002) Making Institutions in Central and Eastern Europe, and the Impact of Europe. *West European Politics*, vol. 25 issue 2, April, p. 101–120; Commission (1999) *Enlargement and Civil Society: 1999 Conference Proceeding*. Proceedings of the European Commission – sponsored Caritas Conference Brussels.

¹³ Crawford K. (1996) *East Central European politics today. From chaos to stability?* Manchester and New York: Manchester University Press; Skrzypieński D. (2006) Ogólna charakterystyka państw regionu. *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej: Perspektywa porównawcza* [red. A. Antoszewski, R. Herbut]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

krikščionybė, dalis. Pasak Kunderos, Vidurio Europą apibrėžia visų pirma ne geografinė padėtis, bet kultūra ir istorinis likimas. Vidurio Europa skiriasi, viena vertus, nuo Rusijos, kurios anksčiau nepasiekė du lemiama modernią Europą formavę lūžiai, Renesansas ir Apšvieta, kita vertus, nuo pokarinės Vakarų Europos, patyrusios JAV politinę ir kultūrinę įtaką, nors ir ne visada palankią¹⁴.

Po Antrojo pasaulinio karo Vidurio Rytų Europos šalys labiau suartėjo su Sovietų Sąjunga. Vakarai iš esmės susitaikė su tokia realybe, kuri reiškė, kad didelis regionas tapo Rytų Europos dalimi. Tik pavieniai balsai teigė, kad šios Europos šalys iš tikrųjų visada buvo Vakarų Europos dalis, „pavogtos“ iš Vakarų po Jaltos susitarimo. Padėtis ėmė sparčiai keistis praėjusio amžiaus devintojo ir dešimtojo dešimtmečių sandūroje, subyrėjus „geležinei uždangai“. Daugelis šalių „per vieną naktį“ išsiveržė iš Rytų Europos orbitos. Ganėtinai sparti dešimties valstybių integracija į ES, jų įstojimas į šią Bendriją 2004 m. ir 2007 m. paremtų požiūrį, kad šios šalys yra neatskiriama Vakarų Europos dalis. Tačiau tiksliausia Vidurio Rytų Europą laikyti atskiru savitu regionu, kuris ilgus amžius buvo Vakarų Europos periferija, pokario laikotarpiu patekusių Rusijos įtakos sferon ar okupuotu, o šiuo metu sparčiai besiintegruojančiu į Vakarus, bet vis dar gerokai nuo jų besiskiriančiu.

Kiekviena Vidurio Rytų Europos valstybė pasižymi savomis politinės sistemos ir politinės kultūros ypatybėmis, valstybės vaidmens ir pilietinės visuomenės tradicijomis (beje, atitinkami skirtumai akivaizdūs ir tarp Vakarų Europos valstybių). Vis dėlto socialiniuose moksluose vyrauja tradicija išskirti Vidurio Rytų Europos šalis į atskirą Europos regioną. Skirtumai tarp Europos regionų pradėjo formotis jau viduramžiais: galime kalbėti apie Vakarų Europą, Vidurio Rytų Europą ir Rytų Europą (Rusiją)¹⁵. Komunistinė okupacija ir priespauda, trukusi daugiau nei 40 metų, yra dar vienas bendras Vidurio Rytų Europos valstybių istorijos tarpsnis. Nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iki 1989–1991 m. buvo įprasta Vidurio Rytų Europos šalių ir Rusijos piliečius vadinti tiesiog komunistinio bloko gyventojais. Vakarų socialinių mokslų atstovai pabrėždavo jų bendras ypatybes, nes buvo plačiai sutariama, kad politinės, ekonominės ir socialinės gyvenimo sąlygos komunistinio bloko šalyse yra panašios. Berlyno sienos griuvimas 1989 m. kartu reiškė ir izoliacijos nuo civilizacinių Vakarų pabaigą. Visos regiono valstybės pradėjo galias reformas, demokratizuodamos valstybės gyvenimą ir iš centralizuotos komandinės ekonomikos pereidamos prie laisvosios rinkos. Ši pereinamoji būsena vadinama postkomunizmu¹⁶ ir dažnai laikoma

¹⁴ Kundera M. (1991 [1984]) *The Tragedy of Central Europe. From Stalinism to Pluralism* [ed. G. Stokes]. New York, p. 217–223.

¹⁵ Szűcs J. (1988) *Three Historical Regions of Europe: An Outline. Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London, New York: Verso, p. 291–332.

¹⁶ Viena iš išsamesnių knygų šia tema – Holmes L. (1997) *Post-Communism: An Introduction*. Cambridge: Polity Press. Atskira tema būtų ištirti, ar pokomunistinė valstybių raida gali būti paaiškinta pasitelkiant pažįstamus Vakarų istorijos pavyzdžius. Marius Povilas Šaulauskas abejoja, ar postkomunizmą galima laikyti pereinamąja būsena: tai atskiras socialinis fenomenas, išliksiantis ilgai (žr. Šaulauskas M. P. (1997) *Revolution 1989: Farewell to Modernity? An Outline of Lithuanian Experience*; prieiga per internetą: <www.infovi.vu.lt/mps/REV1989.htm>

esminiu bendru Vidurio Rytų Europos valstybių požymiu. Esminės visuomenės pertvarkos vyko kartu su dideliais politiniais, socialiniais, ekonominiais sukrėtimais¹⁷. Maždaug nuo praėjusio amžiaus dešimtojo dešimtmečio vidurio šios valstybės ėmė vykdyti reformas, kurios atliepė ES reikalavimams ir padėjo siekti tikslo – tapti Europos Sąjungos narėmis.

Netrukus po komunistinės sistemos žlugimo Ralfas Dahrendorfas paminėjo tris viena su kita susijusias permainų sritis pokomunistinėse šalyse, nurodydamas, kad permainos užtruks skirtingai: formalus konstitucinių reformų procesas truks ne mažiau kaip šešis mėnesius, ekonominių reformų rezultatas išryškės mažiausiai po šešerių metų, o gyvybingos pilietinės visuomenės atsiradimui prireiks mažiausiai šešiasdešimties metų¹⁸. Ir iš tikrųjų, praėjus beveik dviem dešimtmečiams, Vidurio Rytų Europos valstybėse procedūrinė demokratija veikia beveik be priekaištų, čia niekas neabejoja laisvosios rinkos principais, tačiau pilietinės visuomenės silpnumas yra vienas iš skiriamųjų Vidurio Rytų Europos valstybių bruožų lyginant su Vakarų Europos šalimis. Ferencas Mislivetzas teigia, kad „[v]ienas iš labiausiai būdingų bruožų, bendrų visoms Vidurio Rytų Europos šalims ir paveldėtų iš stalinistinio joms primesto modelio, yra aiškiai išreikštos pilietinės visuomenės stoka“¹⁹. Gausi yra literatūra, skirta pilietinės visuomenės raidai ir problemoms Vidurio Rytų Europoje²⁰. Derėtų paminėti Marčą

žiūrėta 2007-12-12). Sutikdamas su M. P. Šaulausku Olivier Danjoux postkomunizmą atsisako apibūdinti kaip „pereinamąją būseną“ (Danjoux O. (2002) *L'état, C'est pas moi. Reframing Citizenship(s) in the Baltic Republics*. Lund: Department of Political Science, Lund University, p. 44). Andrius Navickas pabrėžia, kad svarbu yra kritiškai įvertinti populiarį nuomonę, jog visavertė demokratija ir laisva pilietinė visuomenė yra neišvengiama tarybinio režimo žlugimo pasekmė (Navickas A. (2003). *The Role of Religion in the Emergence of Civil Society in Lithuania*. A paper presented at the CESNUR 2003 Conference, Vilnius, Lithuania; prieiga per internetą: <www.cesnur.org/2003/vil2003_navikas.htm> žiūrėta 2007-12-01).

¹⁷ Offe C. (1996) *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge: Polity Press; Mislivetz F. (2006) *Why Should We Reinvent Central Europe? Reinventing Central Europe*. Prieiga per internetą: <www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/archive/22/> [žiūrėta 2007-09-01]; Elster J. (1993) Constitution-Making in Eastern Europe: Rebuilding the Boat in the Open Sea. *Public Administration*, vol. 71, issue 1–2, p. 169–217; Bunce V. (1995) Comparing East and South. *Journal of Democracy*, vol. 6, no. 3, p. 87–100.

¹⁸ Dahrendorfas R. (1990) *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje*. Vilnius: Periodika, p. 77.

¹⁹ Mislivetz F. (1999), p. 57.

²⁰ Lietuvos pilietinės visuomenės tyrimai atskleidė, kad Lietuvoje pilietinis aktyvumas dažnai laikomas nukrypimu nuo normos, o žmonės, dalyvaujantys pilietinėse veiklose, laikomi keistuoliais arba įtarinėjami turintys savanaudiškų interesų (žr. Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. (2006) *Neatrastą galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Pilietinės visuomenės institutas, Versus aureus). Tai buvo patvirtinta Lietuvos pilietinės pilietinės galios indekso nustatymo tyrimu. 61,8 proc. Lietuvos gyventojų mano, kad, jei dalyvautų pilietinėse veiklose, galėtų prarasti darbą, 52,5 proc. – kad aplinkinių būtų laikomi keistuoliais, 59,1 proc. – kad galėtų būti viešai užšpuolami, šmeižiami, 61,8 proc. – kad būtų įtarinėjami aplinkinių, kad veikia dėl savanaudiškų paskatų, 62,7 proc. – kad galėtų sulaukti grasinimų susidoroti, atsakymai „labai tikėtina“ ir „tikėtina“ (žr. Degutis M., Ramonaitė A., Žiliukaitė R. (2007) *Lietuvos visuomenės pilietinės galios indeksas*. Vilnius: Pilietinės visuomenės institutas, TNS Gallup. Prieiga per internetą: <http://www.civitas.lt> žiūrėta 2008-01-20). Tyrimo autoriai Mindaugas Degutis, Ainė Ramonaitė ir Rūta Žiliukaitė per aptarimą, įvykusį 2008 m. sausio 16 d., teigė, kad klausimai apie rizikas, susijusias su dalyvavimu pilietinėse veiklose, atliekant atitinkamus tyrimus Vakarų valstybėse nepateikiami, nes nėra duomenų, rodančių, jog šiose valstybėse galėtų būti tokio pobūdžio problemų. Kol kas tokie duomenys turimi tik iš Lietuvos, tačiau jie prisideda prie suvokimo, kad pilietinė visuomenė Vidurio Rytų Europos valstybėse gyvuoja ir formuojasi skirtingoje aplinkoje, lyginant su Vakarų valstybėmis.

Morjé Howardą, Steną Berglundą ir kt., Reiną Ruutsoo, Graeme Gillą, Petrą Kopecký ir Casą Mudde, Bernhardą Weßelsą, Ferencą Miszlivetzą, Mary Kaldor ir Ivaną Vejvodą, Andersą Uhliną²¹.

Komunistiniai režimai Vidurio Rytų Europoje ne vieną dešimtmetį dėjo daug pastangų slopindami bet kokias pilietinio aktyvumo apraiškas. Daugelis tyrinėtojų pabrėžia, kad komunistinė vienpartinė sistema gali egzistuoti tik naikindama pilietinės visuomenės tradicijas. Įsigalėjus vienpartinei sistemai pilietinė visuomenė visada yra ties išnykimo riba²².

Vidurio Rytų Europos disidentai puoselėjo mintis, kad tarybinio pobūdžio režimus gali nuversti iš visuomenės kilę sąjūdžiai. Aksominės ir Dainuojančios revoliucijos, prasidėjusios 1988 m., nustebino ir vietinius bei Maskvos komunistų lyderius, ir Vakarų stebėtojus. Šiose revoliucijose svarbus vaidmuo teko nepriklausomiems socialiniams ir politiniams veikėjams. Paprastai yra teigiama, kad taikingas revoliucijas Vidurio Rytų Europoje vykdė atgijusios pilietinės visuomenės. Dėl šios priežasties buvo tikimasi, kad pilietinė visuomenė pokomunistinėse šalyse bus stipri ir gyvybinga. Tačiau taikioms revoliucijoms pasiekus greitas pergales piliečių aktyvumas Vidurio Rytų Europos valstybėse susilpnėjo, NVO skaičius ir piliečių dalyvavimas įvairioje nevyriausybinėje veikloje sumažėjo. Ir revoliuciniam sąjūdžiui, ir demokratijos konsolidacijos procesui būtina aktyvi pilietinė visuomenė. Tačiau neretai neatkreipiamas dėmesys į tai, kad šie skirtingi procesai reikalauja visai kitokio pobūdžio pilietinio aktyvumo. Tai paaiškina, kodėl pilietinės visuomenės aktyvumas Vidurio Rytų Europos valstybėse pakeičiant senąjį režimą ir kovojant už nepriklausomybę nesukūrė prielaidų gyvybingai pilietinei visuomenei demokratiškas reformų laikotarpiu.

Vidurio Rytų Europos valstybių pilietinės visuomenės ypatybių apibūdinimui ir analizei visų pirma pasitelksime vieną iš garsiausių knygų pilietinės visuomenės tema Marco Morjé Howardo *Pilietinės visuomenės silpnumas pokomunistinėje Europoje*²³. Tyrinėdamas Vidurio Rytų Europos valstybių visuomenes Howardas atranda didžiulį šių šalių panašumą, kurį aiškina komunistinio režimo paliktu išpaudu. Šitai konstatavęs Howardas apibūdina tą išpaudą – jis pasireiškia visų pirma gerokai žemesniu narystės ir dalyvavimo lygiu NVO. Pateikiamas kiekybine ir kokybine empirine medžiaga pagrįstas paaiškinimas, kodėl dalyvavimo pilietinėse organizacijose lygis šiose šalyse yra toks žemas.

Naujas Howardo gautų rezultatų aspektas yra tai, kad jis įrodo statistiškai reikšmingus asociacinio aktyvumo skirtumus ne tik tarp brandžių Vakarų demokratijų ir Vidurio Rytų Europos valstybių, tačiau ir palyginęs Vidurio Rytų Europos valstybes

²¹ Howard M. M. (2003); Berglund S., Aarebrot F. H., Vogt H., Karasimeonov G. (2001); Ruutsoo R. (2002); Gill G. (2002); Kopecký P., Mudde C. (2003); Weßels B. (2003); Miszlivetz F. (1999), Kaldor M., Vejvoda I. (eds.) (1999); Uhlin A. (2006).

²² Žr. Keane J. (1988b) Introduction. *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London New York: Verso, p. 2, 5, 6; Ruutsoo R. (2002).

²³ Howard M. M. (2003).

su kitomis neseniai demokratizacijos keliu pradėjusiomis žengti, autoritarinių režimų atsikračiusiomis šalimis (penkios iš tyrimė analizuotų dešimties šios grupės šalių yra Pietų Amerikoje). Savo tyrimė Howardas patikrina konkuruojančias hipotezes, panaudodamas kintamuosius – paaiškinančius veiksnius, dažnai naudojamus diskurse apie pilietinę visuomenę ir demokratizavimą. Buvo ieškoma narystės organizacijose dažnumo ryšio ne tik su buvusiu režimo tipu, bet ir su ekonomine gerove, politinėmis teisėmis ir pilietinėmis laisvėmis, skirtumu tarp Vakarų ir ne Vakarų civilizacijų bei laiku, kurį šalys eina demokratizacijos keliu. Buvo naudojamosi 1995–1997 m. Pasaulio vertybių tyrimo duomenimis. Regresinė analizė atskleidė, kad vienintelis statistiškai reikšmingas, be to, gana stiprus neigiamas ryšys yra tarp buvusio režimo tipo ir narystės visuomeninėse organizacijose. Pastarasis ryšys pavaizduotas 1 lentelėje.

Remiantis šio tyrimo duomenimis, nė viena iš pokomunistinių šalių nepriartėja prie poautoritarinių šalių narystės vidurkio.

1999 m. Rusijoje, Rytų Vokietijoje ir Vakarų Vokietijoje buvo atliktas Narystės organizacijose tyrimas postkomunizme (angl. *Post-Communist Organizational Membership Study*), kuriame buvo pakartoti 1995–1997 m. Pasaulio vertybių tyrimo klausimai. Analizuodamas šiuos duomenis Howardas daro prielaidą, kad narystė organizacijose Vidurio Rytų Europos valstybėse turi tendenciją mažėti. Rusijoje 1995–1997 m. vienas asmuo buvo vidutiniškai 0,65 organizacijų narys, o 1999 m. šis skaičius nukrito iki 0,49. Taigi buvęs labai žemas rodiklis dar labiau sumažėjo. Rytų Vokietijoje kritimas dar ryškesnis – nuo vidutiniškai narystės 1,44 organizacijų 1995–1997 m. iki 0,78 1999 m.

Howardas nurodo, kad autoritariniai režimai dažniausiai leidžia egzistuoti nepriklausomai socialinei veiklai, jeigu ji jiems nekėlia tiesioginės grėsmės, jau nekalbant apie kapitalistinės sistemos ekonomikoje gyvavimą. Tuo tarpu Vidurio Rytų Europos valstybėse su nedidelėmis išimtimis komunistų partija buvo absoliuti politinio ir ekonominio gyvenimo monopolininkė, partijos ir valstybės valdymo struktūros buvo iš esmės susiliejusios, partija buvo infiltravusi visą visuomenę, stebėjo ir kontroliavo visus visuomenės procesus, šalia partijos ir valstybės institucinio tinklo neleido atsirasti jokiems junginiams, politinėms organizacijoms ar socialiniams judėjimams. Vidurio Rytų Europos valstybėse partija tvarkė viską – buvo ir darbdavys, ir darbininkų teisių gynėjas, nustatinėjo atostogų trukmę, kainas, reguliavo kultūrinį gyvenimą ir t. t. Partija mėgino užbėgti už akių net pačiam socialinės veiklos poreikiui sukurdamą tankų tinklą tariamai savanoriškų organizacijų, kuriose dalyvavimas dažniausiai būdavo privalomas.

Gilesnė Howardo atlikta apklausos analizė patvirtino tris iškeltas hipotezes, paaiškinančias, kodėl pokomunistinėse šalyse žmonės mažiau linkę jungtis į organizacijas:

- gyventojai, labiau nepasitikintys buvusiomis komunistinėmis organizacijomis, ir dabartiniu laiku yra mažiau aktyvūs į organizacijas jungdamiesi laisva valia;
- gyventojai, kurių pažiūrų tinklai išlieka ir pokomunistiniame laikotarpyje, rodo mažesnę organizacinę aktyvumą;

1 lentelė. Režimo tipas ir narystė visuomeninėse organizacijose 1995–1997 m.

Režimo tipas	Šalis	Skaičius organizacijų, kurioms vidutiniškai priklauso vienas asmuo
Senosios demokratijos	Jungtinės Valstijos	3,59
	Australija	2,68
	Švedija	2,62
	Suomija	2,48
	Norvegija	2,47
	Šveicarija	2,22
	Vakarų Vokietija	2,12
	Japonija	0,92
	(grupės vidurkis)	(2,37)
Poautoritarinis	Pietų Afrika	3,07
	Pietų Korėja	2,44
	Čilė	2,32
	Brazilija	2,13
	Venesuela	1,84
	Bangladešas	1,53
	Ispanija	1,39
	Urugvajus	1,39
	Argentina	1,10
	Filipinai	1,03
	(grupės vidurkis)	(1,82)
Pokomunistinis	Makedonija	1,50
	Rytų Vokietija	1,44
	Slovėnija	1,30
	Rumunija	1,14
	Slovakija	1,12
	Čekija	1,07
	Vengrija	0,82
	Latvija	0,70
	Rusija	0,65
	Estija	0,64
	Ukraina	0,60
	Lietuva	0,46
	Bulgarija	0,35
(grupės vidurkis)	(0,91)	

Šaltinis: Howard M. M. (2003) Pasaulio vertybių tyrimas 1995–1997 m.

- gyventojai tuo mažiau aktyvūs, kuo labiau jie nusivylę pokomunistinės visuomenės raida.

Howardo išvada – viešojo ir privataus gyvenimo atskyrimas, būdingas komunistinei sistemai, išlieka ir pokomunistiniame laikotarpyje. Menko asociacinio aktyvumo

fenomenas pokomunistinėse šalyse nėra atsitiktinis ar laikinas, pakeisti šią tendenciją nebus taip paprasta²⁴.

Menką Vidurio Rytų Europos gyventojų iniciatyvą jungtis į organizacijas lėmė ir galias pertvarkas lydėję socialiniai bei ekonominiai sukrėtimai, dėl kurių staigiai keitėsi vienu ar kitų asmenų socialinė padėtis, nutrūko žmonių tarpusavio ryšiai ir sumažėjo pasitikėjimas vienu kitais. Prie to dar prisideda intensyvi darbinė veikla – dėl mažų atlyginimų žmonės yra priversti dirbti keliuose darbuose, dėl to lieka mažai laisvo laiko visuomeninei veiklai.

Naujesnius duomenis, kurie leidžia palyginti senųjų ir naujųjų ES narių gyventojų aktyvumą jungiantis į savanoriškas organizacijas, arba NVO, atskleidžia 2005 m. Eurobarometro duomenys. 2 lentelėje pateikiamas savanoriškų organizacijų grupių, kuriems gyventojai priklauso, skaičius ir priklausomybė organizacijoms – suaugusiųjų gyventojų dalis, teigianti, kad priklauso bent vienai savanoriškų organizacijų grupei²⁵.

Eurobarometro tyrimo duomenis galima vertinti dvejopai. Viena vertus, analizuojant senųjų ES narių ir Vidurio Rytų Europos valstybių gyventojų aktyvumą jungiantis į NVO pastebima, kad tarp šių dviejų šalių grupių nesama aiškaus slenkščio: valstybių rodikliai persidengia, Vidurio Rytų Europos aukščiausiems rodikliams viršijant senųjų narių žemiausius. Pavyzdžiui, Slovėnijos rodiklis organizacijų sektoriuose viršija penkių, o priklausomybės organizacijose duomenų grupėje šešių senųjų narių rodiklius. Aukščiausius rodiklius turinčių Vidurio Rytų Europos valstybių duomenys persidengia su senųjų narių iš Pietų Europos, kurių rodikliai senųjų narių grupėje yra žemiausi, duomenimis. Aukščiausi yra Šiaurės ir Beniliukso valstybių rodikliai. Taigi galima konstatuoti, kad skirtumų esama ir tarp senųjų ES narių.

Kita vertus, skirtumas tarp senųjų ES narių ir Vidurio Rytų Europos valstybių akivaizdus: 15-oje senųjų ES narių vienas gyventojas vidutiniškai priklauso 1,23 organizacijų grupių, o aštuoniose VRE valstybėse tik 0,45, t. y. aktyvumas skiriasi beveik tris kartus. Senosiose narėse gyventojų dalis, teigianti, kad priklauso bent vienai savanoriškų organizacijų grupei, yra 0,58, o Vidurio Rytų Europos valstybėse – 0,33.

Esama didelio NVO skaičiaus skirtumo tarp kultūriškai ir geografiškai artimų Šiaurės ir Baltijos valstybių. Edita Stumbraitė nurodo, kad Lietuvoje galėtų būti apie 4 500–5 800 regioninių NVO – tiek, kiek viename Norvegijos Hordalando regione, kuriame įregistruotos 5 863 organizacijos. Norvegijoje yra 19 regionų²⁶. Reinas Ruutsoo teigia, kad mėgindami sugretinti pilietinių visuomenių padėtį Vakarų šalyse ir Baltijos valstybėse turime kalbėti ne apie organizacijų skaičių, o apie gilius struktūrinius skirtumus²⁷.

²⁴ Ibid., p. 146–164.

²⁵ Paraskevopoulos C. J. (2005) *Social Capital and Sustainable Development in Greece*. The London School of Economics and Political Science. Prieiga per internetą: <<http://www.lse.ac.uk>> [žiūrėta 2007-09-01].

²⁶ Stumbraitė E. (2006) Nevyriausybinių organizacijų Lietuvos pilietinės visuomenės struktūroje. *Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos* [sud. S. Šiliauskas]. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, p. 159.

²⁷ Ruutsoo R. (2002), p. 371.

2 lentelė. Gyventojų dalyvavimas savanoriškų organizacijų veikloje 2005 m.

Valstybė	Organizacijų sektoriai	Priklausomybė organizacijoms
Švedija	2,80	0,93
Danija	2,38	0,90
Nyderlandai	2,21	0,84
Liuksemburgas	1,87	0,78
Suomija	1,53	0,76
Belgija	1,14	0,58
Airija	1,07	0,59
Jungtinė Karalystė	1,06	0,56
Austrija	1,02	0,59
Vokietija	0,98	0,56
Slovėnija	0,94	0,57
Prancūzija	0,90	0,56
Malta	0,73	0,44
Kipras	0,60	0,39
Estija	0,53	0,37
Italija	0,48	0,33
Čekija	0,47	0,36
Ispanija	0,46	0,29
Slovakija	0,42	0,38
Latvija	0,35	0,27
Lenkija	0,34	0,25
Portugalija	0,32	0,25
Graikija	0,31	0,26
Lietuva	0,28	0,22
Vengrija	0,26	0,21
Rumunija	0,24	0,19
Bulgarija	0,18	0,16
Vidurkiai		
Visų 27 valstybių	0,88	0,47
ES 15	1,23	0,58
VRE 8	0,45	0,33

Šaltinis: Eurobarometer (2005); Paraskevopoulos C. J. (2005).

Pastaba. Organizacijų sektoriai – savanoriškų organizacijų grupių, kuriems gyventojai priklauso, skaičius, priklausomybė organizacijoms – suaugusiųjų gyventojų dalis, teigianti, kad priklauso bent vienai savanoriškų organizacijų grupei.

Reikia atsižvelgti ir į tikrąjį Vidurio Rytų Europos valstybėse susikūrusių NVO aktyvumą bei jų įtaką valstybei. Ferencas Miszlivetzas (2006) rašo:

Pasak statistikos, Vengrijoje veikia apie 100 000 įvairių fondų ir organizacijų. Tai matydami kai kurie sociologai daro išvadą, kad pilietinė visuomenė Vengrijoje yra stipri. Be kitų blygbių, mūsų šalis pasižymi tuo, kad geba sukelti klaidingą įspūdį: sukurti jį ir palaikyti.

NVO skaičiaus ir jų sugebėjimo paveikti visuomenės gyvenimą neatitikimas turi priversti mus susimąstyti.²⁸

Statistiniai duomenys paprastai kalba apie tai, kad NVO skaičius Vidurio Rytų Europos valstybėse bėgant laikui didėja, tačiau duomenys apie pilietinės visuomenės aktyvumo ir jos įtakos valstybės valdymui pokyčius yra nevienareikšmiai. Kai kurie duomenys rodo, kad pilietinė visuomenė Vidurio Rytų Europos valstybėse laikui bėgant tik silpnėja²⁹. Tai patvirtintų ir nepriklausomos Jungtinių Valstijų federalinės vyriausybės agentūros *USAID* NVO nuoseklaus vystymosi indekso (angl. *sustainability index*)³⁰, taip pat JAV nevyriausybines organizacijos *Freedom House* Pilietinės visuomenės indekso³¹ pokyčiai (3 ir 4 lentelės).

3 lentelėje pateikti *USAID* NVO nuoseklaus vystymosi indekso pokyčiai Vidurio Rytų Europos valstybėse 1997–2006 m.

3 lentelė. *USAID* NVO nuoseklaus vystymosi indekso pokyčiai Vidurio Rytų Europos valstybėse 1997–2006 m. (1 – labai išplėtotas NVO sektorius, 7 – itin menkai išplėtotas NVO sektorius)

Metai	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Bulgarija	4,0	3,6	4,0	3,7	3,6	3,1	3,1	3,2	3,2	3,2
Čekija	N/D	N/D	N/D	2,4	2,3	2,5	2,4	2,7	2,7	2,7
Estija	N/D	N/D	N/D	2,4	2,1	2,2	2,2	2,1	2,1	2,1
Latvija	3,6	4,2	N/D	2,8	2,9	2,8	2,7	2,6	2,6	2,6
Lenkija	1,8	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,1	2,3	2,3	2,3
Lietuva	4,0	3,1	3,0	3,2	3,0	2,8	2,6	2,7	2,7	2,7
Rumunija	3,6	3,8	4,1	4,1	4,0	3,7	3,8	3,7	3,6	3,6
Slovakija	2,8	2,8	2,1	1,9	1,9	2,1	2,2	2,5	2,6	2,5
Slovėnija	N/D	N/D	N/D	N/D	N/D	N/D	3,4	4,0	4,0	4,0
Vengrija	2,3	1,6	2,0	2,3	2,6	2,6	2,7	2,6	2,7	2,6

Šaltinis: USAID (2007).

Tik trijose valstybėse iš dešimties – Estijoje, Latvijoje ir Rumunijoje – pastaraisiais metais nesama indekso smukimo. Visų kitų valstybių indeksas praicityje buvo aukštesnis nei 2006 m.: pavyzdžiui, Čekijos indeksas 2001 m. buvo 2,3, o 2006 m. – 2,7, Vengrijos 1998 m. – 1,6, o 2006 m. – 2,6. Tai liudija prastėjančią NVO sektoriaus padėtį.

4 lentelė atskleidžia 1997–2007 m. *Freedom House* pilietinės visuomenės indekso pokyčius Vidurio Rytų Europos valstybėse.

²⁸ Miszlivetz F. (2006) Why Should We Reinvent Central Europe? *Reinventing Central Europe*. Prieiga per internetą: <<http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/archive/22/>> [žiūrėta 2007-09-01].

²⁹ Kohler-Koch B. (2004); Ruutsoo R. (2002), p. 369, 378; Howard M. M. (2003), p. 70–73.

³⁰ USAID (2007). Indeksas sudarytas iš NVO teisinės aplinkos, organizacinio pajėgumo, finansinio gyvybingumo, atstovavimo interesams, paslaugų teikimo, infrastruktūros ir viešojo įvaizdžio vertinimų.

³¹ *Freedom House* (2007). Indeksas įvertina NVO augimą, jų organizacinį ir finansinį pajėgumą, teisinę bei politinę aplinką, laisvųjų profesinių sąjungų raidą ir interesų grupių dalyvavimą politikos procese.

4 lentelė. *Freedom House* pilietinės visuomenės indekso pokyčiai Vidurio Rytų Europos valstybėse 1997–2007 m. (1 – aukščiausias demokratijos pažangos lygis, 7 – žemiausias)

Metai	1997	1998	1999- 2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Bulgarija	4,00	3,75	3,75	3,50	3,25	3,25	3,00	2,75	2,75	2,50
Čekija	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Estija	2,25	2,25	2,50	2,25	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Latvija	2,25	2,25	2,25	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75
Lenkija	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,50
Lietuva	2,25	2,00	2,00	1,75	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,75
Rumunija	3,75	3,75	3,00	3,00	3,00	2,75	2,50	2,25	2,25	2,25
Slovakija	3,25	3,00	2,25	2,00	1,75	1,50	1,25	1,25	1,25	1,50
Slovėnija	2,00	2,00	1,75	1,75	1,50	1,50	1,50	1,75	1,75	2,00
Vengrija	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,25	1,50

Šaltinis: *Freedom House* (2007).

Šis indeksas rodo, kad, *Freedom House* vertinimu, visą dešimtmetį pilietinės visuomenės padėtis dešimtyje Vidurio Rytų Europos valstybių gerėjo arba liko stabili, tačiau 2007 metais išryškėjo kitos tendencijos. Atskleista, kad pilietinės visuomenės padėtis pablogėjo penkiose valstybėse (Lenkijoje, Lietuvoje, Slovakijoje, Slovėnijoje, Vengrijoje), pagerėjo – tik vienoje (Bulgarijoje). *Freedom House* nurodo, kad taip atsitiko dėl vyriausybės požiūrio pasikeitimo, nepakankamo NVO finansinio pajėgumo ir nedemokratiškos tendencijų tarp pačių NVO³².

Taigi silpna pilietinė visuomenė išlieka skiriamuoju Vidurio Rytų Europos valstybių bruožu.

IŠVADOS

Diskusijų apie pilietinės visuomenės reikšmę ir jos įtaką demokratijai pradžia siejama su padėtimi tuometinėje komunistinėje Europoje. Pilietinė visuomenė čia komunistinio laikais buvo laikomas režimui priešišku kitaminčių organizavimasis, praėjusio amžiaus devintojo ir dešimtojo dešimtmečių sandūroje – aktyvūs sąjūdžiai, kuriems pavyko atsikratyti režimo, pokomunistiniu laikotarpiu – demokratinei valstybei būdingas visuomenės struktūravimasis. Vis dėlto pilietinės visuomenės silpnumas lieka išskirtiniu Vidurio Rytų Europos valstybių bruožu, palyginti su senos demokratijos šalimis. Tai siejama su likusiu komunistinių laikų išpaudu, kai komunistinė vienpartinė sistema slopino bet kokias visuomeninio aktyvumo apraiškas.

³² Ibid.

Saulius Spurga

THE COMMUNIST IMPRINT ON THE CIVIL SOCIETY OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN STATES

Abstract

One of the main features of the single-party Communist system was its suppression of any kind of independent political activity whatsoever. No wonder that the situation in Communist Central and Eastern Europe (CEE) gave rise to discussions about the significance of civil society and its influence on democracy. During the period of Communist rule, civil society manifested itself in the way dissidents opposed to the regime emerged and organized themselves; at the turn of the 1990s, it consisted of active movements that succeeded in ridding themselves of the regime; and in the post-Communist period civil society became the way society structured itself in a democratic state. As the CEE states were freeing themselves from Communist oppression, civil society played an important role; but at the present time the weakness of civil society is one of the features that distinguishes the CEE states not only from Western Europe but also from other countries that had recently started on the road towards democracy after having shed their authoritarian regimes. This distinguishing feature is due to the CEE states' Communist past. The relative unwillingness of CEE citizens to join organizations may be explained by the social and economic shocks attendant upon the deep political transformations that occurred, as a result of all of which the social status of several different groups of people changed rapidly; relations between them broke off; and mutual trust diminished. An additional factor lies in the circumstance that because of low wages people are forced to work in several jobs, which leaves them with much less free time to engage in civic activities. There is some evidence from research that in CEE states after their entrance into the EU civic activities do tend to diminish.

LITERATŪRA

- Berglund S., Aarebrot F. H., Vogt H., Karasimeonov G. (2001) *Challenges to democracy: Eastern Europe ten years after the collapse of communism*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bunce V. (1995) Comparing East and South. *Journal of Democracy*, vol. 6, no. 3, p. 87–100.
- Cohen J. L., Arato A. (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Commission (1999) *Enlargement and Civil Society: 1999 Conference Proceeding*. Proceedings of the European Commission – sponsored Caritas Conference Brussels.
- Commission (2006) *The Commission adopted the 1999 Phare access programme for the 10 accession candidate countries of Central and Eastern Europe in the framework of the Phare programme*. Prieiga per internetą: <<http://ec.europa.eu>> [žiūrėta 2007-11-01].
- Crawford K. (1996) *East Central European politics today. From chaos to stability?* Manchester and New York: Manchester University Press.
- Dahrendorf R. (1990) *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje*. Vilnius: Periodika.
- Danjoux O. (2002) *L'état, C'est pas moi. Reframing Citizenship(s) in the Baltic Republics*. Lund: Department of Political Science, Lund University.
- Degutis M., Ramonaitė A., Žiliukaitė R. (2007) *Lietuvos visuomenės pilietinės galios indeksas*. Vilnius: Pilietinės visuomenės institutas, TNS Gallup. Prieiga per internetą: <<http://www.civitas.lt>> žiūrėta [2008-01-20].
- Diamond L. (1999) *Developing democracy: Toward Consolidation*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Elster J. (1993) Constitution-Making in Eastern Europe: Rebuilding the Boat in the Open Sea. *Public Administration*, vol. 71, issue 1–2, p. 169–217.
- Foley W. M., Edwards B. (1998a) Beyond Tocqueville: Civil society and social capital in comparative perspective. *The American Behavioral Scientist*, vol. 42, issue 1, p. 5–20.
- Foley W. M., Edwards B. (1998b) Civil society and social capital beyond Putnam. *The American Beha-*

- vioral Scientist*, vol. 42, issue 1, p. 124–140.
- Freedom House (2007) *Nations in Transit*. Prieiga per internetą: <www.freedomhouse.org> [žiūrėta 2007-09-01].
- Gellner E. (1994) *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York: Allen Lane/Penguin. Putnam R. D. (2001 [1994]) *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai.
- Gill G. (2002) *Democracy and post-communism: political change in the post-communist world*. London: Routledge.
- Grugel J. (2002) *Democratization: A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Henderson K. (1999) *Back To Europe: Central And Eastern Europe And The European Union*. London, New York: Routledge.
- Holmes L. (1997) *Post-Communism: An Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Howard M. M. (2003) *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor M., Vejvoda I. (eds) (1999) *Democratisation in Central and Eastern Europe*. London/New York: Pinter.
- Keane J. (1988) Despotism and Democracy: The Origins and Development of the Distinction Between Civil Society and the State 1750–1850 *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London, New York: Verso, p. 35–71.
- Keane J. (1988b) Introduction. *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London New York: Verso.
- Kohler-Koch B. (2004) Organisierte Interessen in der europäischen Politik. *Europäische Integration – Europäische Regieren* [Hr. B. Kohler-Koch, T. Conzelmann, M. Knodt]. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften (VS), s. 227–253.
- Kopecy P., Mudde C. (eds) (2003) *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-communist Europe*. London: Routledge.
- Kundera M. (1991 [1984]) The Tragedy of Central Europe. *From Stalinism to Pluralism* [ed. G. Stokes]. New York, p. 217–223.
- Linz J. J. and Stepan A. (1996b) *Problems of Democratic Transition and Consolidation – Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- Linz J. J., Stepan A. (1996a) Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, vol. 7, no. 2, p. 14–33.
- Malovà D., Haughton T. (2002) Making Institutions in Central and Eastern Europe, and the Impact of Europe. *West European Politics*, vol. 25, issue 2, April, p. 101–120.
- Maniokas K. (2003) *Europos Sąjungos plėtra ir europėizacija: Vidurio ir Rytų Europos valstybių įsijungimas į Europos Sąjungą*. Vilnius: Eugrimas.
- Miszlitz F. (1999) *Illusions and Realities: The Metamorphosis of Civil Society in a New European Space*. Szombathely: Savaria University Press.
- Miszlitz F. (2006) Why Should We Reinvent Central Europe? *Reinventing Central Europe*. Prieiga per internetą: <<http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/archive/22/>> [žiūrėta 2007-09-01].
- Navickas A. (2003). *The Role of Religion in the Emergence of Civil Society in Lithuania*. A paper presented at the CESNUR 2003 Conference, Vilnius, Lithuania. Prieiga per internetą: <http://www.cesnur.org/2003/vil2003_navikas.htm> [žiūrėta 2007-12-01].
- Offe C. (1996) *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge: Polity Press.
- Paraskevopoulos C. J. (2005) *Social Capital and Sustainable Development in Greece*. The London School of Economics and Political Science. Prieiga per internetą: <<http://www.lse.ac.uk>> [žiūrėta 2007-09-01].
- Pelczynski Z. A. (1988) Solidarity and ‘The Birth of Civil Society’ in Poland 1976–81 *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London, New York: Verso.
- PHARE (2003c) *ACCESS – parama Vidurio ir Rytų Europos nevyriausybinių organizacijoms*. Prieiga per internetą: <http://www.durys.org/zinynas/apie_phare2.htm> [žiūrėta 2008-01-10].
- Ruutsoo R. (2002) *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States. Impact of Traditions on Mobilization and Transition 1986–2000. Historical and Sociological Study*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Saulauskas M. P. (1997) *Revolution 1989: Farewell to Modernity? An Outline of Lithuanian Experience*. Prieiga per internetą: <<http://www.infovi.vu.lt/mps/REV1989.htm>> [žiūrėta 2007-12-12].
- Šaulauskas M. P. (1999) Metodologiniai pilietinės visuomenės profiliai: pilietinė dorybė ir pilietinis visuomeniškumas. *Problemos*, nr. 55, p. 83–91.
- Seligman A. B. (2004 [1992]) *Pilietinės visuomenės idėja*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Skrzypiński D. (2006) Ogólna charakterystyka państw regionu *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej: Perspektywa porównawcza* [red. A. Antoszewski, R. Herbut]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stumbraitė E. (2006) Nevyriausybinių organizacijos Lietuvos pilietinės visuomenės struktūroje. *Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos* [sud. S. Šiliauskas]. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

- Szücs J. (1988) Three Historical Regions of Europe: An Outline. *Civil Society and the State: New European Perspectives* [ed. J. Keane]. London, New York: Verso, p. 291–332.
- Uhlen A. (2006) *Post-Soviet Civil Society: Democratization in Russia and the Baltic States*. Abingdon: Routledge.
- USAID (2007) *USAID NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*. Prieiga per internetą: <<http://www.usaid.gov>>.
- Weßels B. (2003) Die Entwicklung der Zivilgesellschaft in Mittel- und Osteuropa: intermediäre Akteure, Vertrauen und Partizipation. *Zivilgesellschaft – national und transnational*. [Hg. D. Gosewinkel, D. Rucht, W. van den Daele, J. Kocka]. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- Whitehead L. (2002) *Democratization: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. (2006) *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Pilietinės visuomenės institutas, Versus aureus.